

NŐIES ÉS FÉRFIAS ISKOLÁZÁSI MAGATARTÁSOK — ISKOLAI IDEOLÓGIÁK

Az elmúlt évtizedek mélyreható strukturális változásainak vizsgálata során hosszú időn keresztül figyelmen kívül maradt az a tendencia, amelynek eredményeivel lassacskán most szembesül a társadalom, és amelyről a közelmúltban jelentek meg az első elemző tanulmányok. A közvélemény a napisajtóból nyerhet információkat egyes, főként értelmiségi pályák, és ezen belül is elsősorban a pedagóguspálya elnőiesedéséről, feminizálódásáról.

A következőkben az iskolarendszeren belül maradv vizsgálunk meg néhány összefüggést, melyeket — nézetünk szerint — okként is, következményként is értékelhetünk a férfiak és nők iskolázottságának, illetve iskolázási-képzési magatartásának eltéréseit értelmezve. Abból indulunk ki, hogy a nők fiatalabb korcsoportjai jelentős előnyre tettek szert az iskolázottsági szintben a férfiakhoz viszonyítva, s előnyük a jelek szerint még növekedik is.¹ Ez versenyhelyzetet feltételez az egyes iskolai fokozatokban. Erről azonban véleményünk szerint nincsen szó: a fiúk és a lányok többségének iskolai pályája az általános iskola befejezése után gyakorlatilag elválik egymástól, középfokon szinte külön fiú- és lányiskoláról beszélhetünk, s formailag ennek a szétválásnak a következménye az eltérő iskolázottsági és képzettségi szint és szerkezet. Az iskolázási magatartások társadalmi viselkedésformák — abban az értelemben is, hogy tükröznek, illetve megalapoznak társadalmi történéseket. A fiúk és a lányok intézményesülő "neozsegregációja" részben metszi, részben fedi a társadalom rétegszerkezetében fennmaradt, az iskolákban, iskolatípusokban megfigyelhető csoportosulásokat. Dolgozatunk nagyobb figyelmet fordít a napi- és a szaksajtóban növekvő és keserű értékelést kapó elnőiesedés kérdésére: a folyamat itt és most "végzetszerűségét" elemezzük.

A lányok aránya a középfokú iskolákban (fejlődéstörténet)

A férfiaknak a nőkénel magasabb átlagos iskolázottsági szintjének egyik tényezője hagyományosan az volt, hogy a lányok a fiúknál gyakrabban hagyták

¹Ld. ehhez Harcsa István: Iskolai végzettség és társadalmi szervezet. In: Az ifjúság életkörülményei. (Szerk.: Andics Jenő.) Bp., 1984. KSH, 7—19. l.; Forray R. Katalin: Die Bildungswege der Frauen in Ungarn. Österreichische Osthefte, 1986. 108—125. p.

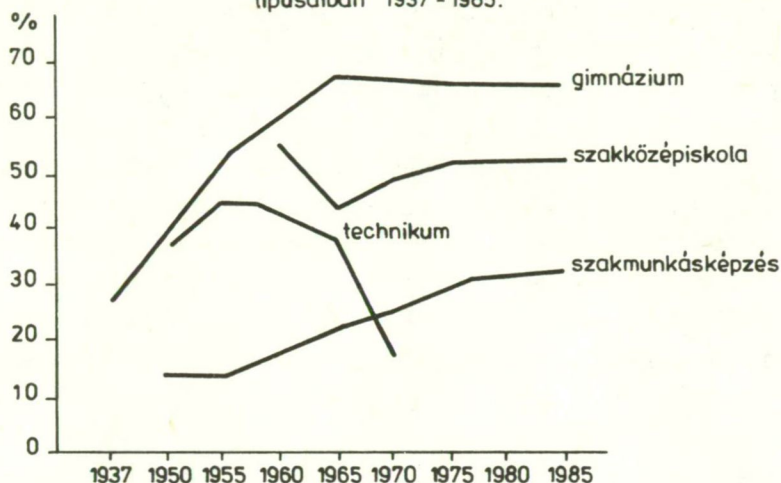
abba tanulmányaikat a befejezett vagy éppen befejezetlen általános iskolával. Még a hatvanas években is jelentős tömeget képviselt ez a gyermekcsoport. A hetvenes évekre azonban mind a tovább nem tanulók, mind pedig az általános iskolát el nem végzők aránya olyan alacsony szintre csökkent, hogy — bár a tradicionális különbség fennmaradt — az iskolázottsági átlagok nemek közötti eltérését lényegesen már nem befolyásolta. (Főként agrár jellegű kistelepülések, illetve egyes társadalmi csoportok, a többi között hagyományaikhoz ragaszkodó cigány csoportok lányaira jellemző magatartási formává vált.)

Középfokú iskolatípusonként már jelentősek az eltérések: a lányoknak közel kétharmada jár középiskolába, s csak mintegy harmaduk szakmunkásképző intézetbe, a fiúknál az arányok éppen fordítottak. A jelenlegi arányok (ha eltekintünk a tovább nem tanulók számának csökkenésétől) meglehetősen stabilak, a hetvenes évek elejétől-közepétől jelentősebb változás nem mutatkozik. A stabilitás az összevont átlag jellemzője: az elmúlt húsz év oktatáspolitikai változásai, a sokszor emlegetett reformok hatása érzékelhető ugyan, bár korántsem annyira, amennyire a reform által érintett iskolák pedagógusainak panaszaik alapján vélhetnénk.

Az ötvenes évek közepén érte el, illetve lépte túl a lányok aránya a középiskolákban az 50%-ot (a statisztikák által megadott utolsó háború előtti tanévben 34% volt az arányuk), a hatvanas évektől 57–58%-on stabilizálódott. A gimnáziumban a lányok aránya a hatvanas évek közepe óta 66% körül ingadozik, a szakképző középiskolákban 50–52% körül. Ez időszakban a gimnázium hivatalos funkcióiban alapvető változás nem történt (változatlanul "általánosan művelő", szakképzést vagy szakjellegű képzést nem adó, a felsőoktatásra történő felkészítést legfontosabb céljai között tudó iskolatípus), ez tükröződik véleményünk szerint a lányok lassan emelkedő, majd magas szinten stagnáló arányában.

A szakképzési intézményhálózat szerkezete több változáson ment át. Az ötvenes évek iskolatípusai a technikum, a középfokú tanító-, illetve óvónőképző és a művészeti iskolák voltak; a hatvanas években ezeknek a helyére a szakközépiskolák léptek, változó profilokkal, képzési szerkezettel. A lányok aránya tendenciaszerű változásokat mutat ezekben az iskolatípusokban (1. ábra). A technikumból fokozódó mértékben kiszorultak, míg a szakközépiskolában a két nem közel arányosan helyezkedett el. Mindkét iskolatípusban megfigyelhető az első időszakban az általános tendenciával ellentétes mozgás: a lányok aránya előbb növekszik, majd csökkenni kezd.

A lányok aránya közép fokú iskolák típusaiban 1937 - 1985.

Forrás: OM, ill. MM Statisztikai Tájékoztatók; Középfokú oktatás; Szakmunkásképzés.

1. ábra

A hatvanas évek végéig működő technikumnak három fő iránya volt: a közgazdasági, ipari és mezőgazdasági. Az előbbi 1950–55 között vált "lányiskolává", az utóbbiak megmaradtak a fiúk számára. A középfokú tanítóképzésben viszont a lányarány az iskolatípus megszűnéséig alacsonyabb volt, mint a mai tanítóképző főiskolákon (a tanulóknak egyharmadát fiúk tették ki).

A szakközépiskola hat szakiránnyal indult, a hetvenes évek végére ezek száma — szakmunkásképzési célú szakközépiskolákat is beszámítva — megduplázódott. A változások kezdetén a már említett bizonytalanság tükröződik a tanulók nemek szerinti arányaiban. Úgy véljük, ez az iskolatípus, a képzési cél, a bizonyítvány konvertálhatóságával kapcsolatos tapasztalatok megszerzésének időszaka. Szinte valamennyi új szakirányban az első időszakban magasabb az egyik nem aránya, mint 5–6 évvel később. Azt mondhatnánk, hogy az első végzős évfolyamok elhelyezkedése, munkaerőpiaci vagy felsőoktatási ta-

pasztalatai jelennek meg a következő években, és alakítják ki egyes szakirányok "férfias" vagy "nőies" jellegét. Nincsen minden esetben arról szó, hogy bizonyos képzettségeket, jogosítványokat eleve csak fiúk vagy eleve csak lányok akartak volna megszerezni, hogy az adott szakirány által ígért foglalkozástípus minden esetben hagyományos nemi szereppel kötődött volna össze. Tendenciaszerűen igaz, hogy gyermekekkel, betegekkel folytatandó, illetve irodai munkára készítene fel a lányok által látogatott iskolák, ipari, mezőgazdasági termelésre a fiúk által preferált szakirányok. Ellenpéldaként a vendéglátóipari képzés kínálkozik: a vendéglátás "ősi" női mesterség, mégis húsz év alatt itt tetemesen csökkent a lányok aránya, s a nyolcvanas évek közepén alig haladta meg a tanulók egyharmadát. A tradicionális családi tevékenység "iskolásítása" nem törvényszerűen kötődik a nemi szerepekhez.²

Az ingadozásokat és a kikristályosodott, stabilizáló (vagy konzerválódó) nemi megoszlásokat mutatja be a 2. ábra.

A szakmunkásképzési célú szakközépiskola bevezetése, illetve megkülönböztetése a szélesebben alapozó középfokú képzési célú szakközépiskoláktól fontos tényezőkre figyelmeztet. A szakmunkásképzést is folytató szakközépiskolákban fél-harmadnyi lány tanul, mint a középfokú képzési célúakban — még ugyanazon szakirányon belül is. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy ez a képzési forma fiúk számára vonzó, úgy is, hogy a lányok minden esetben a kevésbé professzionális képzési formát választják.

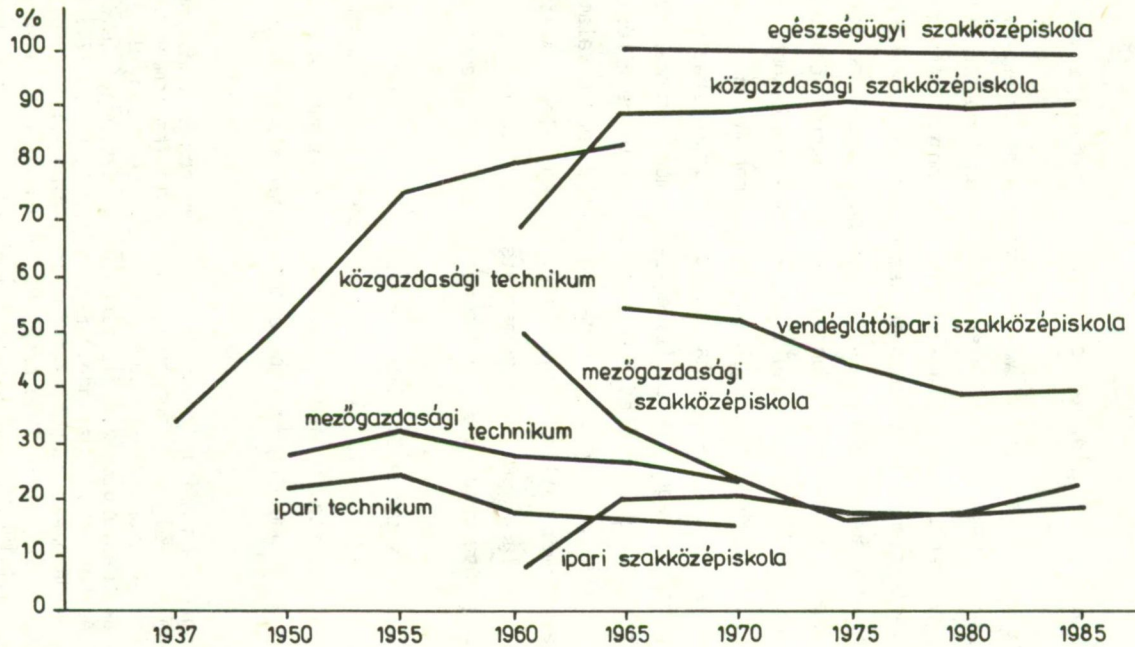
A lányok arányának stagnálása a szakmunkásképzésben a tradicionális foglalkozásokban való tömörülésüket jelenti. A nyolcvanas évek közepének adatai szerint az összesen 31 szakmacsoport között hat olyan volt, ahol a lányok aránya 75—100% (ruhaipar, kereskedelem stb.), további három, ahol a tanulónak mintegy a fele lány (szolgáltatások, élelmiszeripar, vendéglátás) — nagyjából ugyanazok, mint a középiskolai szintű szakképzésben. Ezzel szemben 10 olyan szakmacsoport van, ahol egyáltalán nem tanult lány.

A lányok az iskolarendszer vertikális szerkezetében előnyre tettek szert a fiúkkal szemben, a horizontális szerkezetben azonban a tradicionális választások erősebbnek bizonyultak.

Az iskolatípusok kialakítása, funkciókijelölése, az iskolák, a szakirányok telepítése átgondolt, tervezett oktatáspolitikai döntések eredménye. A lányok és fiúk iskolatípusonkénti, szakirányonkénti csoportosulása azonban

²Császi Lajos: A női továbbtanulás szerkezetváltozása. = Valóság, 1986. 2. sz. 56—58. l. A tanulmányában elsősorban erre vezeti vissza egyes foglalkozások feminizálódását.

A lányok aránya néhány technikai, illetve szakközépiskolai
szakirányban, 1937 - 1985.

Forrás: OM, ill. MM Statisztikai Tájékoztatók; Középfokú oktatás.

2. ábra

nem tervezett, gyakran nem is kívánt következménynek tekinthető, csakúgy, mint az egyes társadalmi rétegeknek, egyes településtípusok lakóinak reprezentációja a különböző iskolatípusokban. A nem tervezett társadalmi folyamatokban egyénileg racionális döntések összegeződnek.

Az iskolai ideológiák alapelemei (hétköznapi realizmus)

Egy iskola (típus, szakirány) választásában a józan észnek kell érvényesülnie, nem szenvedélyeknek. Az ésszerűség azonban többarcú jelenség: ugyanaz a döntés (egy iskola kiválasztása) egyik szempontból tűnhet teljesen racionálisnak, másik szempontból pedig teljesen ésszerűtlennek, hibásnak. Egy-egy iskola kiválasztása a gyermek választásának látszik, de egy családi, szomszédsági kapcsolatrendszer a döntés alapja. A döntés önmagában nem határoz meg mindent, sok bizonytalanság előzi meg, és még később is van lehetőség korrekcióra. Nagymérvű bizonytalanságot azonban kevés gyermek, kevés család képes elviselni. A gyermek, a család nem bizonyulhat szélsőségiesen ingatagnak, ezért szükséges (belülről) egyfajta megerősítés. Ez a megerősítés a döntés racionalizálása (pedig eredetileg sok benne a részben esetleges, részben természetadta elem), a racionalizálás pedig valamilyen személyes ideológia, eszmei háttér, meggyőződés, hit egyvelege. Az ideológia (iskolaválasztás indoklása, célja, értelme) visszamenőleg megerősíti a döntés helyességét, a jövőre vonatkozóan pedig hitelesíti azt, vagyis általában kongruens.³

Ezekben a személyes ideológiákban nem egyszerűen "a gyermek" van jelen, hanem egy kislány vagy kisfiú. A család, az ismeretségi, vonatkoztatási csoport tapasztalatai, értékei, érdekei, céljai — tágabban társadalmi helyzete — függvényében többé vagy kevésbé eltérő képet alakít ki a kívánatosnak

³ Az ideológia fogalmát itt és a továbbiakban nem kimondottan politológiai értelemben használjuk, hanem operacionalizált fogalomként. Nagyjából ahhoz hasonlóan, ahogyan Frenkel—Brunswick, E.—Levinson, D. J.—Sanford, R. N. használták. Magyarul: Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Pataki Ferenc és Solyosi Zsuzsanna.) ELTE jegyzet, Bp., 1974. Tankönyvkiadó, 282. l. Az embereket, csoportokat tanulmányozhatjuk úgy, mintha ideológiájuk rejtett szükségleteiket fejeznék ki. Ilyen vizsgálódáskor az ideológia vélemények, attitűdök, értékelések valamilyen együttese, és az élet különböző területeire vonatkozik. Bár egységes egész, részei nem feltétlenül ellentmondásmentesen illeszkednek egymáshoz. Adott időtől, történelmi folyamatoktól és aktuális eseményektől egyként meghatározott. Az ideológiák és a bennük kifejeződő gondolatok a lehetőségektől függően vannak hatással az egyénekre, a csoportok viselkedésére, és az ideológiákat több-kevesebb nyíltsággal tudjuk szavakba önteni.

vélt iskoláról és a későbbi társadalmi helyzetről, amikor fiairól vagy amikor lányairól gondolkodik.

Valószínűnek látjuk, hogy egy adott gazdasági-szociális-kulturális környezetben véges számú és áttekinthető szerkezetű elemből állnak össze ezek a személyes ideológiák. Minél nagyobb a hasonlóság a feltételek elemei között, annál kisebb a lehetséges kombinációk száma. Így magyarázzuk, hogy egy adott térben és időben lényegében annyi ideológia jön létre és érvényesül, amennyit az elérhető, áttekinthető iskolahálózat el és be tud fogadni.

Ahhoz, hogy az egymásra találás bekövetkezzék, nemcsak mennyiségi egyezésre van szükség, hanem tartalmi hasonlóságra is a családok egyes csoportjainak fiaival és lányaival kapcsolatos ideológiája és az elérhető iskolák ideológiái között. Az egyes iskolák — csakúgy, mint az egyes családok — nehezen viselik el az általuk közvetlenül nem befolyásolható döntések, iskolaválasztások bizonytalanságát, a hivatalos funkciótulajdonítások pedig túlságosan magas szintű absztrakciók a napi tevékenység szervezésében.

Néhány év alatt kialakul az a környezet, amelynek fontos eleme, hogy az iskola éppen olyan, amilyen ("elitgimnázium", tisztességes, rendes embereket nevelő intézmény, jó szakmát megszerettető vagy elsajátíttató iskola). Ha a családnak olyan iskolára van szüksége, amely éppen ilyen — pontosabban éppen ilyen az ideológiája —, akkor a harmadik faluból is ide buszoztatja a gyermekét. Ezzel olyan folyamat jelenik meg, amellyel a központi akarat nem számolt sohasem; olyan decentralizációja egyes vidékek iskolahálózatának, ahol az iskolák látszólag önkényesen, a valóságban szociológiai törvényszerűségnek engedelmességgel értelmezik, szabdalják részekre a centrális iskola-ideológiát, válnak rétegiskolává, szelídítik meg a gyermekek számára a nagy változásokat.

Az emberek az iskola számára ugyanúgy, ahogyan az iskola a körülötte lakó emberek számára gazdasági-szociális-kulturális környezet is, amely hozzá tartozik az ideológia, az önmegfogalmazás keletkezéséhez. Így az ideológia többszörösen is anyagi erővé válik: mint a környezet lényeges összetevője, mint hagyomány, történelmi-társadalmi tényező és mint csoportképző jegy.

A továbbtanulási döntés kialakítása során az egyén nyilvánvalóan nem az ország teljes középfokú iskolahálózatából választ, hanem kisebb, belátható területen tájékozódik. Az egyes iskolák sem az ország valamennyi nyolcadikosára kell hogy számítsanak. Az iskolák szemszögéből legfeljebb a megye az a területi egység, amelynek keretei között, iskolahálózatában el kell helyezniük önmagukat, kialakítva saját ideológiájukat.

A következőkben egy megye középfokú iskolái önképének, ideológiájának néhány elemét vizsgáljuk meg, igazgatókkal készült interjúk alapján.⁴

Az iskolák önértékelésében elsőrendű szerepet játszik, hogy milyen tanulmányi eredményű gyerekek jelentkeznek hozzájuk. Minden iskola érdekelt abban, hogy jól tanuló gyerekeket "kapjon", hiszen a pedagógusok munkájának legnyilvánvalóbb, de legalábbis legegyszerűbben mérhető eredménye, milyen a tanulmányi átlag, hányan vesznek részt, érnek el helyezést tanulmányi versenyekben. Ám minden egyes intézménynek számolnia kell a kialakult helyzettel. Legelőször is azzal, hogy a legjobbak a neves (városi) gimnáziumba jelentkeznek, a jók-közepesek a többi gimnázium és a szakközépiskolák között oszlanak meg, a szakmunkásképzőkbe a leggyengébbek kerülnek.

A legszínvonalasabbnak ismert gimnázium "elszipkázza a legjobbakat", "lefölözi a nyolcadikosokat", ahogyan más iskolák vezetői fogalmaznak. Az intézményből nézve a "lefölözés", "elszipkázás" évente néhány tanulót jelent, akik a beiskolázási körzeten kívülről kerülnek be. Egy kisvárosnak vagy nagyközségnek és szűkebb vonzaskörzetének iskolái azonban egyenként párszáz gyerekről gondolkozhatnak. Közülük azt a néhányat, akik már az általános iskolában kitűntek tehetségükkel, szorgalmukkal, egyenként figyelemmel kísérhetik. Ugyanaz az egy-két gyerek egy kisebb iskola rangját, a pedagógusok önértékelését nagymértékben emelhetné, aki az "elitgimnáziumban" csak egyike lesz a sok jól tanuló, sikeres tanítványnak.

A képzeletbeli skála két végpontja meglehetősen stabil, "osztokodni" a közbülső mezőbe jutó tanulókon lehet. Nem annyira valóságos versenyről van szó itt, hiányoznak a nyílt versenyfeltételek, az "indulók" választásai sok szempontból determináltak. Az iskolák vezetői inkább maradékérvényesülését érzékelik versenynek.

Versenyhelyzetet, rivalizálást természetesen inkább a gimnáziumok, mint a szakközépiskolák érzékelnek. Hiszen a gimnázium elsődleges hivatalos funkciója (amin egyes szakjellegű képzési formák fakultációs lehetősége sem változtat) a felsőoktatásra való felkészítés; az iskolatípus hagyományai, a pedagógusok önértékelése egyaránt ezt helyezik előtérbe. Ez forog veszélyben, amikor meg kell elégedniük a gyengébb tanulmányi eredményű, alacsonyabb igényszintű gyermekekkel. A skála igen széles. Az elitgimnázium "az erős négyeseknél már fontolgtat, legfeljebb akkor veszi fel, ha helybéli", egy másik

⁴Vö. Forray R. Katalin: Iskolázási magatartások Komárom megyében. Bp., 1985. Oktatáskutató Intézet. Tervezéshez kapcsolódó kutatások. (Sokszorosított.)

"már nem tudja felvenni azt, akinek mindenből hármasa van", és van olyan is, amelyik "még a kettést is felveszi, ha azt akarja, hogy a tervezett létszámot betöltse". Náluk csak egyes szakmunkásképzők vannak rosszabb helyzetben, hiszen "olyanokat is fel kell venni, akik félévkor megbuktak nyolcadikban".

A szakközépiskolák képzési irányuk, a földrajzilag és szakigazgatásilag körülhatárolt beiskolázási-vonzási körzetben elfoglalt monopolhelyzetük és ami még fontosabb: az érettségivel kombinált szakképzettség iránti igények miatt kevésbé érzékelnek versenyhelyzetet, nem érzik létüket fenyegetve. Van olyan iskola, ahol a képzési irány vonzása következtében a szelekció módszerének kialakítása jelenti a legfőbb problémát (pl. óvónői). Másutt a szakközépiskola mellett közös igazgatással működő szakiskola teremti meg a szelekció lehetőségét (egészségügyi, közigazgatási); a leggyengébb általános iskolai eredményekkel jelentkezőket is meg tudják tartani anélkül, hogy a szakközépiskolai felvétel tanulmányi kritériumait jelentősen módosítani kellene.

A szakmunkásképzők valamennyi egyéb iskolatípust és iskolát versenytársnak tekintenek. Persze van a szakmunkásképzési szakirányok között nagyon is vonzó, nagyon is népszerű, amelyeknek beiskolázási problémái nincsenek (főként a szolgáltató szférában képzők). Nem véletlen, hogy központi (megyei) rendelkezésekben, a körzethatárok szigorításában leginkább a szakmunkásképzők reménykednek. Van, ahol egyenesen "ukázt" sürgetnek, amely megoldaná a beiskolázás (náluk: "betoborzás") nehézségeit.

A saját ideológia kialakítása szempontjából — és persze egyszerűen a létbiztonság szempontjából — fontos elem, van-e egyáltalán érdeklődés az adott iskola iránt. Az iskola valamiképpen szolgáltatás: felfogható (amint egyes iskolák magukat valóban így is értelmezik) lakossági szolgáltatásként is, a népgazdaság számára szervezett szolgáltatásként is. (Az utóbbi funkció különösen a beiskolázási nehézségekkel küzdő szakképző iskolák önképének fontos eleme.) Ha nincsen elég érdeklődés, elég jelentkező, akkor kérdésessé válik az iskolának ez a szerepe, szélsőséges esetben léte is.

Az iskola hivatalos profiljának ebből a szempontból nagy jelentősége van. A gimnázium mint iskolatípus a szakközépiskolánál rosszabb helyzetben van. Pedig a különböző típusú iskolák vezetői a gimnáziumot értékelik a legmagasabbra. Az indokok között van gazdasági jellegű (az általános képzés olcsóbb, mint a szakképzés), dominál azonban a pedagógiai, ha úgy tetszik, az emberi szempont: a személyiségfejlődés nagyobb fokú harmóniája, a pályaválasztás nagyobb mértékű szabadsága, a pályaválasztási döntés áttétele olyan életkorban, amikor a fiatal ember több ismerettel rendelkezik önmagáról és a társadalomról. Ezzel az értékeléssel ellentétes a nyolcadikosok iskolává-

lasztásában mutatkozó tendencia: csökken az érdeklődés a gimnázium iránt.

Interjúalanyaink egybehangzóan azzal magyarázzák a gimnázium vonzerejének csökkenését, hogy az embereknek megingott a biztonságérzete, kevesebben tudnak a diplomáig terjedő időtartamra előtervezni.

Az iskola ideológiájának, az önképnek és az idegenképnek egyik meghatározó elemeként jelenik meg a székhelytelepülés jellege.⁵ A város, amelyet természeti adottságai és kulturális hagyományai egyaránt vonzóvá tesznek, amelynek lakossága igényli a magas színvonalú oktatást, önmagában indokolja a helyi gimnázium sikereit. Az "összefutott" lakosságból szerveződött bányászváros gimnáziuma az iskola-távoli magatartású társadalmi környezet problémáival küszködik. S van gimnázium, amely az ipar adta munkalehetőségekkel él, de a tradicionális agrárfalvak elemeit megőrző települési környezetben teljesíti (hagyományos) kultúrmisszióját. Az elsőként említett város a környék szellemi központja — s ebben szerepe van a gimnáziumnak is. A falusias térségben a gimnázium tudja szellemi központként meghatározni önmagát. A bányászváros gimnáziuma számára éppen az jelenti a problémát, hogy környezetével nem képes efféle központként magát elfogadtatni.

Az egyes iskolák tanulóinak területi-társadalmi összetétele meglehetősen stabilnak mutatkozik. A neves városi gimnáziumban a székhelytelepülés felső társadalmi rétegei, a keresettebb szakközépiskolákban és egyéb gimnáziumokban a székhely középső rétegei a meghatározó csoportok.

A szakközépiskolák körzete a gimnáziumokétól abban különbözik, hogy a lakosság más csoportjait szolgálják ki, illetve nyerik meg. A tanulóknak körülbelül egyharmada helybéli; a másik kétharmadban vannak gyerekek más városokból, de a többség a faluból jön. "Értelmiségi gyerek kevés van, mert aki biztos szakmát akar adni a gyerek kezébe, az a munkás- vagy a parasztcsalád" — foglalta össze társadalmi tapasztalatait egy igazgató.

A megye szakmunkásképzőiben a gyerekek inkább falusiak, mint városiak, szellemi-értelmiségi foglalkozásúak gyermekei csak elvétve kerülnek ezekbe az iskolákba: ha még a leggyengébb gimnáziumban vagy szakközépiskolában is kudarcot vallottak. Területileg jellemző, hogy "általában mindenhol jönnek mindenféle szakmára", ám megfigyelhető tradíciók kialakulása is. A távo-

⁵Más összefüggésben ugyan, de ezt hangsúlyozza pl. Kozma Tamás: Az iskola funkciói: értelmezési keret a szervezet-környezet nevelés-szociológiai vizsgálatához című tanulmányában. = Magyar Pedagógia, 1983. 4. sz. 373–383. 1.

labbi mezőgazdasági településekről iskoláznak be a hagyományos lakossági szolgáltató szakmákba (asztalos, festő stb.), az ipari településekről jelentkezők ipari-építőipari szakmát akarnak tanulni. A szakmunkásképzőkben végül is többféle beiskolázási körzetről lehet beszélni. Valódi vonzáskörzet csak a vonzó szakmánál alakul ki, amelyekben viszont a székhelytelepülés lakói vannak felülreprezentálva.

Végül az ideológia alapvető elemei közé tartozik, milyen a tanulók nemek szerinti megoszlása. A fiúk aránya elsősorban a gimnáziumban (kisebb mértékben egyes szakközépiskolákban, amilyen például a megyében az egyik tekintélyes hagyományú közgazdasági szakközépiskola) játszik presztízs-növelő szerepet. A tanulók között arányosan csak a felsőoktatásra legeredményesebben felkészítő elitgimnáziumban vannak képviselve, ahol egyébként a fiatal tanároknak is a fele férfi, és egyáltalán nincsenek jelen a kevésbé neves gimnáziumokban. A szakirányú képzést adó iskolák túlnyomó többsége egyszerű adottságnak tekinti, hogy csak fiúkat vagy csak lányokat oktat; önképét ennek az adottságnak megfelelően alakítja ki anélkül, hogy megkérdőjelezné a tanulók nemek szerinti arányait.

"Oktató" és "nevelő" iskolák (objektíváció)

"Nyilván minden iskolának az a feladata, hogy megpróbáljon a szülők elvárásának megfelelően a lehető legsikeresebben dolgozni." Ha nem is mindig ennyire pontosan megfogalmazva, az iskolák önértékelésében ez a törekvés fejeződik ki.

Az önértékelés, az önkép, ami központi része lehet az iskola ideológiájának, jelentős mértékben támaszkodik a múltból származtatható és a jövőre is vonatkoztatott teljesítményre és igényszintre. A teljesítményszint és az igényszint mérhető módon összefügg az elért sikerek és kudarok mennyiségével és minőségével. Lehet, hogy egy-egy siker vagy kudarc megítélésében nézetkülönbség van, de abban, hogy egyáltalán sikerről vagy kudarcról, teljesítményről vagy igényről van szó, gyakorlatilag különbség nincsen. Ha lenne, akkor nem fednék egymást a családi és iskolai sikerkereső és kudarckerülő magatartások; a teljesítmények és igények kölcsönös elfogadása, illetve egymástól történő átvétele, az emberek és dolgok világának azonos értelmezése, a hozzájuk fűződő hasonló viszony, vagyis az ideologikus visszatükrözés.

A tények és viszonyok gondolati-érzelmi rendszerre szerveződése maga is tény és viszony, s ez a magyarázata, miért épül bele valamelyik iskola egy

egész csoport vonatkoztatási rendszerébe, lesz az "ő" iskolája, és magyarázza azt, hogy egy iskola miért határozza meg magát úgy, hogy viszonylag nagy pontossággal egy horizont és nem egy vertikális mikrotársadalmi struktúra számára legyen adekvát.

Az önértékelés egyik központi fogalma az adott iskola szigora, igényessége. Ha nem véletlenről van szó, hanem megfigyelésünk elterjedt jelenségre, értékorientációra vonatkozik, akkor feltehető a kérdés: "örök" iskolai értékek továbbélése fejeződik-e ki, vagy pedig az inga kilengett és a vonzó, rugalmas, nyitott iskola jelszava helyébe egy konzervatívnak ható értéktételezés lépett. A kérdést valószínűleg érdemes lenne alaposabban megvizsgálni. Mi most erre nem vállalkozunk, csupán azt tekintjük át, hogyan értelmezik az egyes iskolák a szigort, az oktató-nevelő munka igényességét.

Kétféle értékorientáció rajzolódik ki. Vannak iskolák, ahol a középpontban a minél több tudás megszerzése áll, az iskola sikerének fokmérője, hogy az érettségizettek túlnyomó többsége felsőfokon tanul tovább — ilyen esetben "oktatásorientált iskoláról" beszélünk. Más iskolák a sikereket és kudarcokat elsősorban a nevelésen belül értelmezik. A küldő családok eszményi viselkedésmodelljét törekednek közvetíteni, szigorúan alkalmazkodva tanítványaik életkori és nemi sajátosságaihoz — ilyen esetben "nevelő iskoláról" beszélünk. Persze, hangsúlyeltérésekről, nem "tisza profilokról" van szó, és a legtöbb iskola önképében a kétféle orientáció valamilyen arányban együtt van jelen.

Abban az iskolában, amely tanítványait a legjobbak közül válogathatja, amelyet a gyerekek zöme már a belépés pillanatától közbülső fokozatnak tekint az alsó és a felső szint között, a felnőttek és a gyerekek kapcsolata tárgyyszerűbb, jóval inkább a tevékenységre, a teljesítményre orientált, mint másutt. Már a megszólítás szimbolizálja (tanárnő, tanár úr), hogy a tanár—diák viszony munkakapcsolat jellegű. A tanároknak, az iskola társadalmának nevelő hatása, erőteljesebb-finomabb szociális készítő ereje indirekt módon érvényesül. A pedagógusok szakértői hatalmukat a középrétegbeli anya pótlásával, a nevelőapa teljesítménynyomást gyakorló szerepén keresztül érvényesítik — ami persze nem zárja ki a szoros érzelmi kapcsolatot, de ez közvetve, sok esetben csak utólag visszatekintve válik érzékelhetővé. A gyerekek neme a közös tevékenységben, a közös érdekek képviselésében, a közös célok megvalósítása közepette nem játszik döntő szerepet: a teljesítmény szempontjából közömbös, hogy fiú vagy lány nyeri meg a matematikai versenyt, jut be az első felvételi után egyetemre, főiskolára.

A gyerekek magatartása sem túlságosan lényeges, az extrém ruha- vagy frizuradivat követése, a különc hobbi stb. az egyébként kiválóan tanuló gyereknél talán kissé irritáló, de semmiképpen sem súlyosan normasértő viselkedés. Úgyszólván nincs szükség fegyelmezésre. A tudás megszerzése (hajszolása) olyan nagyfokú fegyelmet követel meg és tétel fel, hogy "rossz magaviselet" szinte nem fordulhat elő — az ilyen kivétel a gépezet működésének zavarával járna együtt.

Az iskolai ideológia nem tesz különbséget a gyerekek között lakóhelyük és társadalmi eredetük szerint sem. Városi vagy falusi, munkás vagy értelmiségi családból származik a gyerek, a tanulmányi teljesítményben nem tükröződik. Ennek magyarázatát az iskola a mindenki számára hozzáférhető "tömegkultúrában" véli felfedezni; ugyanazt a tévét nézik, bejárnak a városba, ugyanott vagy majdnem ugyanott vásárolnak. Amit a gyerekek közös vonásaként értékelnek, és amire a naiv materialista egyenlősítő ideológia felépül, azok inkább városias és az értelmiségre jellemző magatartások: tájékozottság, műveltség, magabiztos fellépés. Ezekből az iskolákból szemlélve a javak területi és társadalmi megkülönböztetés nélkül elérhetők minden gyerek számára, ha elég érdeklődő a felfedezésükhöz, és ha elég értelmes az adaptáláshoz.

Mint írtuk: az ideológia tárgyiasul abban a formában is, hogy csoportképző jeggyé válik. Bizonyos társadalmi csoportoknak ott és csakis ott van a helyük; másoktól megkülönbözteti őket, hogy abba az iskolába járnak, gyermekeiket ott taníttatják. S mint csoportjuk egyik fontos jellemzőjéhez, az iskolához tartósan ragaszkodnak. ("Sok családnak már az is elég, ha elmondhatja, hozzánk járattja a gyereket, még ha nem is akar továbbtanulni.")

A "nevelő iskolában" a döntő cél a szociális befolyásolás, s ennek a célnak leginkább megfelelő módszer az intenzív személyközi kapcsolatok kiépítése. Ez a személyközi kapcsolat nem elsősorban munkakapcsolat, sokkal inkább emlékeztet a "tyúkanyó" modelljére⁶ (férfitanárok, fiútanulók kapcsolatában a "pater familiaris-modellnek" nevezhetnénk talán). Az iskolában tanár nénik és tanár bácsik dolgoznak, akik nemcsak azt tanítják, ami a tananyagban van, hanem azt is, hogyan kell öltözködni, viselkedni. Mivel igen fontos karakterisztikum a "jó híre", az iskola a tudást hajlamos viselkedni tudásként értelmezni, az erkölcsöt nemi erkölcsként. Ezzel függ össze, hogy ezek az iskolák szabadosságellenesek, amit néha nagyon nehéz megkülönböztetni a szabadság-ellenességtől. Ezek az iskolák is akarnak és tudnak az oktatásban

⁶Ezt a modellt írja le Hegedűs T. András: Neveljük a szülőket? = Valóság, 1983. 12. sz. 47—63. 1.

sikert elérni, illetve kudarcként élik meg, ha erre nem eléggé képesek. A szakképző iskolákban — szakközépiskolákban és szakmunkásképzőkben egyaránt — emellett nagy súllyal esik latba, hogy a szakmát milyen mértékben sajátítja el, és szeretik meg a tanulók. (Ennek nem feltétlenül mércéje, hogy a tanult szakmában dolgoznak-e tartósan. Inkább az iskolában megfigyelhető magatartásokat értékelik.)

Jellemző az ideológiák kialakítására: a legerősebb gimnáziumokban az érettségizettek közül felvételizők, illetve felvettek arányát emelik ki mint a tanulmányi teljesítmény mérőszámát; a többi gimnázium és néhány szakközépiskola azzal büszkélkedik, hogyha tanítványai közül valaki felvételizik, azt többnyire fel is veszik; s ha még ez a statisztika sem érvényes, akkor azt emelik ki, hogy azok, akiket felvettek egyetemre, főiskolára, mindig eljutnak a diplomáig. A szakmunkásképzők számára pedig "már az is nagy dolog, ha ilyen gyerekekből lehet valamit csinálni."

Fontos érték a fizikai munkában mutatott eredményesség, a "becsületes, dolgozó emberek nevelése". A szakképző iskolák egy részében ez szinte természetesen következik az iskolai tevékenységekből, ezt egészíti ki, illetve más iskolákban ez helyettesíti például az őszi mezőgazdasági munkában elért eredmények iskolai sikerekként való értelmezése. A közösségszervezésben, a KISZ-munkában elért eredmények is a családok és az iskola közös nevelőmunkáját dicsérik. Ennek különösen a falusias környezetben működő vagy falusi környezetből jött tanulókat beiskolázó iskolák tulajdonítanak kiemelkedő fontosságot.

Mindennél hangsúlyosabb azonban — különösen a városi iskolákban — a gyerekek megóvása a környezet csábító veszedelmétől. A város a "szabados életforma melegágya", a gyerekek itt "elvadulnak", az aluljáróban meleg van, ott találkozhatnak, randalírozhatnak a lányok és a fiúk, "nincs elég lehetőség az ellenőrzésükre, és nincs elég ellenőr". Aligha kétséges, hogy a városban tényleges lehetőség van deviáns kortárscsoportok, ifjúsági ellenkultúrák kialakulására; ha nem a nagy népességszám biztosítja az anonimitást, gyengíti a szociális kontrollt, akkor az idegenforgalom vagy a városban még gyökeret nem vert lakosság viszonylag nagy száma.

A "nevelő" — pontosabb talán a "nevelő-őrző" megjelölés — iskolák tanulóinak jelentős hányada falusi környezetből származik, de ha ez számszerűen nem is érvényes, ideológiájuknak fontos eleme az erre való hivatkozás. Az általuk képviselt értékek hordozói elsősorban a falusi gyerekek, illetve a nekik és családjainak tulajdonított magatartásmódok. Annál zavaróbbnak ítélik meg a tanulói magatartást, minél "városiasabb". A városi gyerekek "dörzsöltek", "elvadultak", többségüket az "utca neveli". A falusiak legfőbb ér-

téke a tekintélytisztelet, és ezzel együtt könnyebb "kezelhetőségük". A fontos érték természetes árának tartják, hogy intellektuálisan elmaradnak a városiaktól. ("Aranyos kis butuskák, mint a csirkék, úgy mennek az osztályfőnök után" — a városi iskola igazgatójának szavai karikatúraszerű élességgel adják vissza ezt a kettősséget, illetve a hozzá kapcsolt érzelmi tartalmakat.)

Nem eléggé pontos a várost "bűnös városként" definiálni és szembeállítani a tiszta és erkölcsös faluval. Inkább úgy véljük, a változásokat, újításokat termelő, gyorsan befogadó, kritikus, szabad szellemű életforma — ami szükségszerűen rombol, pusztít — kerül szembe a stabilitást, az "örök" emberi értékeket hordozó, de visszaszorulóban levő társadalommal. Ezt a furcsa ellentmondást erősítik meg a százalékarányok is: kevesebb a falusi, mégis ők jelentik és hordozzák a tiszteletre méltó értéket; alig-alig van külön, de viáns, még ritkábban prekriminális gyerek, mégis ez az elenyésző kisebbség jelenti a fertőző erőt (ami egyúttal matematikai képtelenség is: miért egy rossz példa ront el százakat és nem a százak és százak javítják meg az egy-egy tévelygőt?).

A tradíciók őrzése szép feladat és fontos is; ez a tradíció itt és most csak egy becsületes és tiszteletre méltó agrárius társadalom hagyománya lehet. Egyre fontosabb a folyamatosság élménye, vagyis az identitás kérdése. Hiába tudja mindenki, hogy ez a falu, ez a város nem azonos a 10—20—30—50—100 évvel ezelőttivel, mégis az átélésben, az élet értelmében, ezen belül a család, az iskola, a munka érinthetetlen és változatlan értelmében, ez adja a folyamatosság-azonosság értékét és élményét. Ezek feladatokkal is járnak, és a tisztességes iskolák becsületesen el akarják látni feladataikat, tudással és viselkedni tudással, felvértezve a rossz ellen, akarják visszaadni gyerekeiket a valódi tulajdonosnak, a családnak, a mikroközösségnek.

Éppen a hagyományok őrzése teszi természetes kívánalommal a gyerekek ne-
mek szerinti megkülönböztetését a nevelésben, és erősíti elkülönülésüket az oktató-nevelő intézményekben. Mennél inkább nevelésre orientált, nevelést hangsúlyozó az iskola ideológiája, annál fontosabbá válik, hogy lányokat vagy fiúkat, leendő háziasszonyokat, anyákat vagy családfőket, apákat, férjeket nevelnek-e az iskolában — éppen mivel ez felel meg a család, a mikroközösségek (valóságos vagy "csak" az iskola által feltételezett, ám a családoktól elfogadott) várakozásainak. A koedukáció visszaszorult: középfokon csendesen és lappangva újra kialakultak a lányiskolák és a fiúiskolák, éppen abban az életkorban, amikor a koedukáció az emancipáció szálláscsinálója lehetne. Ez a korábbi évtizedekhez képest retrográd lépésnek tűnhetne, ha a

szegregáció nem lenne természetes. Valószínűleg az egykori magasztos cél (emancipáció) kijelölésekor nem lehetett eléggé számolni a hagyományokkal és a társadalom szerkezetével, a nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségekkel. Nemcsak az vehető számításba, hogy voluntarista elképzelések ellenére maszkulinizálódnak, még inkább feminizálódnak pályák, ebből következően a foglalkozásokhoz vezető iskolák, hanem az is, hogy az emberek (még ha 14–18 évesekről is van szó) másképpen viselkednek más-más nemi közegben.

Valószínűleg értékcsökkenéshez vezet, ha valaki magányos a másik nem tömegében, s az úttörő szerep sem növeli a presztízst. Egy fiúiskolában egy-két kislány jelenléte zavaró a többség és az iskola számára, a "fiúsított" lány nem teljes értékű nő, legfeljebb átmenetileg érdekes epizód. Ugyanígy a csökkentértékűség jele, ha kimondottan lányiskolába jelentkezik egy fiú: a környezet úgy vélheti, hogy "valami nincs rendben". A rend eszméje azt követeli, hogy fiúknak fiúiskolában, lányoknak lányiskolában van a helye. Ennek az újkeletű szegregációnak nem egyedül a választott pálya presztízse szempontjából van jelentősége, hanem az önérték meghatározásában, az identitás kialakításában is; abban is, hogy az iskola őszinte; ha minden törvény ellenére a munkáltatók, a családok különbséget tesznek a két nem között, akkor az iskola nemigen csukhatja be a szemét a realitások láttán.

Ellentmondás és predestináció

Nálunk a jogalkotásban, sok országban rebellióban, hosszú küzdelem után jelent meg az a probléma, hogy csak egészen felül és egészen alul (de általában a társadalmi és főként a társadalmi rétegek közötti érintkezési formákat betartva) vált egy sor tevékenységen belül közömbössé vagy tolerálhatóvá a nemi hovatartozás. Történelmi léptékekkel mérve egyazon pillanatban lett paragrafusokkal körülírt és esetenként elfogadható társadalmi tény a nemek tevékenységei és a társadalmi rétegek határai közötti "szabad" átjárás.

Azonban úgy látjuk, hogy a jog és az elmélet igencsak általánosított: elvileg és általában megszüntette minden foglalkozás, minden réteg, csoport határát. Ennek — többek között az emberek és munkakörök közötti egyenlőség biztosításának és megtanulásának — egyik eszköze és színtere volt az iskola. Csak hogy az inga kilengései után (pl. bányászlányok és rendelőintézeti asszisztens fiúk) nyilvánvalóvá vált, hogy az elvi szabadságot és átjárási lehetőséget egyénileg és társadalmilag értelmezni kell, sőt kisebb csoportok és intézmények, valamint egyének, személyiségek számára kezelhetővé kell tenni.

Gyakorlatilag egy emberöltő kellett ahhoz, hogy a jelentős mérvű konszolidáció kialakuljon — más szempontból ez konzervativizmusnak, újfajta szegregációnak látszik. A jog, a szociológia, a pedagógia, a pszichológia azonos fogalmaival leírva társadalmi jelenségeket komoly különbségekre bukkanunk, olyan tendenciákra, amelyek újragondolásra kényszerítenek elveinkkel kapcsolatban: az oktatás, a tanulás, a továbbtanulás expanziója, emancipációja egyáltalán nem jelent arányos megjelenést a statisztikai adatokban, csak lehetőséget. A törvényhozó, a humanista, a zsrnaliszta összeolvadhat, és bírálhatja azt az állapotot, hogy egyrészt nem az történik, amit akart, másrészt a megfigyelhető jelenségek ellentétesek is lehetnek magasztos eszmékkel és kelhetnek rossz hangulatot, kesernyés érzéseket az érintett és a környező intézményekben, társadalmi csoportokban, települések szegmentumaiban, családokban, pedagógusokban, gyerekekben.

Gondolatmenetünk első részére visszautalva úgy gondoljuk, hogy azt a potencióális társadalmi feszültséget, amelyet a nők formális iskolázottságának a férfiakénál magasabb szintje és a hagyományos férfi és női foglalkozási és társadalmi-családi szerepmegosztások fennmaradása előidézhette, jelentős mértékben csökkentti az, hogy a fiúk és a lányok túlnyomó többségének iskolai pályafutása olyan intézményeken vezet át, amelyek ideológiája, ezzel kapcsolatos magatartása és rejtett hatásrendszere fenntartja és tartósítja a nők és a férfiak tradicionális elkülönülését. Így bizonyos értelemben leértékelődik a formális iskolázottság, ám az iskolák nem válnak társadalmi feszültségek terepévé, sőt hagyományörző szerepükkel csökkentik az iskolán kívüli társadalmi feszültségek kialakulásának lehetőségét is.

CSAPÓ BENŐ

A KRITÉRIUM-ORIENTÁLT ÉRTÉKELÉS

A pedagógiai értékelés utóbbi másfél évtizedes történetének egyik legjelentősebb fejleménye a kritérium-orientált mérés elméletének megjelenése, az elmélet egyre kifinomultabbá válása és gyakorlati-technikai eljárásainak kialakulása.

Az elmélet magyarországi helyzete eléggé ellentmondásos. Legfontosabb mozzanatai viszonylag korán megjelentek egyes pedagógiai értékelőeszközök kidolgozásában. Más elemei, így elsősorban az adekvát matematikai apparátus